

Świat opowiadany – dialog i narracja we wczesnej rehabilitacji mowy

The world as we tell it – dialogue and narration in early speech therapy

Dorota Szubstarska, Barbara Bednarska

Specjalistyczny Ośrodek Diagnostyki i Rehabilitacji Dzieci i Młodzieży z Wadą Słuchu PZG, Gdańsk

Adres autora: Dorota Szubstarska, Specjalistyczny Ośrodek Diagnostyki i Rehabilitacji Dzieci i Młodzieży z Wadą Słuchu PZG, ul. Głogowska 11, 80-302 Gdańsk, e-mail: dorota.szubstarska@wp.pl

Streszczenie

Wczesna terapia mowy naśladuje naturalne drogi rozwoju językowego. Proces nabywania mowy trzeba więc widzieć w bardzo szerokim kontekście uwzględniającym aspekty poznawcze i społeczne. Narracja jest formą poznania świata i pozwala na zanurzenie w strukturze żywej mowy opowieściowej. Daje też szerokie możliwości dialogu z dzieckiem. Autorki przedstawiają metodykę wczesnej rehabilitacji surdologopedycznej opartej na scenariuszach obrazkowych i ich fabule. Wykorzystanie sekwencyjnej struktury narracyjnej zapewnia różnorodność doświadczeń poznawczych, językowych i komunikacyjnych. Jest to autorski sposób prowadzenia terapii, stosowany od ponad 15 lat w Specjalistycznym Ośrodku Diagnostyki i Rehabilitacji Dzieci i Młodzieży z Wadą Słuchu PZG w Gdańsku.

Słowa kluczowe: wczesna terapia mowy • rozwój językowy • narracja

Abstract

Early speech therapy follows natural way of language development. Therefore, process of speech acquisition should be seen in a broad context that includes both cognitive and social aspects. Narration is the way of getting to know the surrounding world and it allows one to be surrounded by the structure of live narrative speech. It also gives many opportunities for a dialogue with a child. The authors of this article present the methodology of early speech therapy for the deaf children based on picturesque scenarios with a plot. The use of sequential narrative structure provides variety of cognitive, language and communication experience. This original and innovative program have been used in the Deaf Children Special Diagnosis and Therapy Centre in Gdańsk for over 15 years.

Key words: early speech therapy • language development • dialogue • narration • plot

Wprowadzenie

Surdologopedia jest dziedziną, która nieustannie prowadzi do weryfikacji stosowanych metod i skłania do twórczego podejścia w postępowaniu terapeutycznym. Współczesne możliwości diagnostyki, leczenia i wspomagania technicznego otwierają przed najmłodszymi pacjentami z uszkodzonym słuchem nowe możliwości. A złożoność procesu akwizycji języka i wielość warunkujących go czynników sprawia, że niemożliwe jest ustalenie jednego algorytmu postępowania. Coraz rzadziej mówimy o stosowaniu jednej metody, częściej o elementach różnych metod, które mogą być przydatne w terapii. Rozszerzamy dotychczasowe ramy prowadzenia zajęć rozwijających mowę, ukierunkowanych na naśladowanie drogi naturalnego nabywania języka. Jednak zbyt małą wagę przykładamy do wiedzy psycholingwistycznej, która wskazuje na poznawcze i społeczne

uwarunkowania procesu rozwoju mowy. Stanowi ona źródło istotnych przesłanek do holistycznego spojrzenia na proces nabywania mowy.

Poczucie komunikowania się z małym człowiekiem towarzyszy dorosłym od momentu jego narodzin. Wiele zachowań dziecka szybko zyskuje bogate rodzicielskie interpretacje, co nadaje dziecku podmiotowość w akcie komunikacji i warunkuje bogatą pozasłowną płaszczyznę porozumiewania się. W mowie rocznego dziecka pojawiają się pierwsze słowa, a większość kilkuletnich dobrze rozwijających się dzieci rozmawia, fantazjuje i bawi się słowami. Osiągają pełną znajomość systemu językowego, kompetencje komunikowania się z ludźmi oraz umiejętność budowania rzeczywistości językowej (będącej domeną rozbudzonej wyobraźni). Proces nabywania umiejętności językowych jest fascynujący. Mimo wielu badań rozwój mowy

dziecko pozostaje w wielu aspektach niewytłumaczalne, a jednocześnie współgra z nabywaniem wszystkich niezbędnych życiowych oświadczeń. „Aby stać się rzeczywistym i czynnym uczestnikiem życia w społeczeństwie, dziecko za pośrednictwem wielu różnorodnych interakcji z innymi ludźmi musi nauczyć się zasad, rytuałów, społecznych ról, tego, co jeść, mówić, w co się ubierać, jak odpoczywać itd.” [1, s. 132–133]. Wiedza na temat ontogenezy języka jest niezbędna dla wszystkich zajmujących się zaburzonym rozwojem mowy. Terapia logopedyczna naśladuje naturalne drogi przyswajania języka [2, s. 196]. I to właśnie poczucie „naturalności” prowadzi ku wykorzystaniu narracji i wywiedzionego z niej dialogu w terapii dzieci z uszkodzonym słuchem lub opóźnionym rozwojem mowy.

Komunikacja przedsłowna

Obszar komunikacji przedsłownej jest podstawą, która warunkuje rozwój mowy. Porozumienie dziecka i matki osiągnięte poprzez kontakt wzrokowy, dotykowy, oparty na suprasegmentalnych elementach mowy staje się źródłem przyjemności i zaspokaja pierwotny instynkt komunikowania się. Silne emocje, jakie towarzyszą najwcześniejszym kontaktom z dzieckiem, są nośnikami znaczeń i mają kluczowe znaczenie w procesie porozumiewania się. Następuje równoczesny odbiór i rozpoznawanie znaczeń niewerbalnych (mowa ciała, polisensoryczne doświadczenia) oraz werbalnych (mowa towarzysząca wszystkim aktom komunikacji). Oba te kanały uzupełniają się wzajemnie i stają się motorem rozwoju językowego dziecka. Niezmiernie ważny jest intuicyjnie uruchamiany mechanizm specjalnego rejestru mowy kierowanej do dzieci, nie do końca poddający się świadomej kontroli [3]. Osoba dorosła w sposób naturalny wspomaga rozwój mowy dziecka poprzez przyjęcie szczególnej postawy językowo-komunikacyjnej. Jej rola i świadomość zachowań językowych staje się znacznie bardziej istotna, gdy rozwój mowy jest zaburzony. Tak właśnie jest w przypadku rodziców dzieci z uszkodzonym zmysłem słuchu lub zaburzonym rozwojem mowy. Od ich zachowań językowych zależy jakość doświadczeń i kształcenie umiejętności percepcji mowy dziecka.

Dwa rodzaje doświadczeń językowych – obserwacja i dialog

Dziecko nabywa mowę poprzez dwojakiego rodzaju doświadczenia językowe – bezpośrednie (dialog) i niebezpośrednie (obserwację). Oba są równie ważne, jednak w terapeutycznym postępowaniu znacznie bardziej podkreśla się znaczenie aktywnego uczestnictwa dziecka w aktach językowych. Oznacza to nieustanne angażowanie dziecka i oczekiwanie od niego głośnych odpowiedzi. Akcentowanie wagi dialogowych form we wczesnej terapii logopedycznej stanowi pewną trudność i skłania osobę dorosłą do nienaturalnych zachowań (wymuszania uczestnictwa w dialogu). Tymczasem podniesienie rangi uczenia się przez obserwację może okazać się skutecznym sposobem na przedstawienie szerokiego kontekstu, a zarazem bogactwa językowego [4]. Wprowadzenie narracji jako elementu inicjującego kontakt przywraca równowagę obu form doświadczeń językowych. Tworzy specyficzną przestrzeń między dzieckiem a dorosłym. Jest to płaszczyzna odniesienia do ciekawej fabuły, która dzieje się w językowej

Rycina 1. Opowiadanie jest naturalną sytuacją komunikacji z dzieckiem, według Daniele Bouvet – „wspañiałym pretekstem do kontaktów”

Figure 1. The narrative is a natural situation of communication with a child and, according to Daniele Bouvet – a great contact pretext

rzeczywistości. Angażuje ona uwagę dziecka, a w efekcie prowadzi do dialogu z dzieckiem wykorzystującego bogaty kontekst tematyczny. Daniele Bouvet podkreśla aspekt autentycznego zainteresowania dziecka. „Dziecko uczy się mówić, jeśli się do niego mówi, jeśli się z nim rozmawia o tym, co je dotyczy i co je interesuje. Bajki są dla nas wspañiałym pretekstem do kontaktów” [5, s. 225] (rycina 1).

Poznawcze aspekty rozwoju mowy

Dziecko poznaje świat w sposób dynamiczny i polisensoryczny. Naturalna ciekawość skłania je do nieustannej eksploracji otoczenia, a potrzeba poczucia bezpieczeństwa i kontaktu z drugą osobą utrzymuje dziecko w bliskim kontakcie z mówiącym dorosłym, który relacjonuje wydarzenia mające miejsce tu i teraz. W ten sposób mowa i poznanie spletają się ze sobą i wzajemnie warunkują. Często jednak zjawisko to interpretuje się w odniesieniu do nazywania. M. Rice zauważa, że „Większość procedur klinicznych wzmacnia statyczne rodzaje wiedzy np. kategorie przedmiotów” [4, s. 262]. Tymczasem ów związek jest daleko bardziej złożony. Ta sama autorka zaznacza, że „znaczna część naszej wiedzy jest zorganizowana sekwencyjnie” [4, s. 250]. Ta część wiedzy nazywana jest wiedzą o zdarzeniach. Ma ona istotne znaczenie dla rozumienia zjawisk i społecznych zachowań. M. Tomasello zauważa, że „dzieci przede wszystkim rozmawiają o zdarzeniach i stanach rzeczy w otaczającym je świecie” [6, s. 183]. Nawet pojedyncze słowa w języku dziecka mają znaczenie wypowiedzi, a ich znaczenie zależne jest od kontekstu sytuacyjnego. Ważna jest w tym ujęciu intencjonalność znaczeń. Tymczasem we wczesnej terapii logopedycznej znacznie więcej wagi przykładła się do nazywania i powtarzania słów. Logopedzi skłonni są szacować postępy terapii ilościową oceną zasobu słownikowego dziecka, zapominając, że język nie tylko jest zbiorem wyrazów, lecz także odzwierciedla pozajęzykową wiedzę i wyrasta z bogatej przedsłownej komunikacji.

Narracja jako forma poznawania świata

W ujęciu J. Trzebińskiego narracja jest naturalną, bardzo ważną i jedną z pierwszych w rozwoju jednostki, formą rozumienia otoczenia. „Ta naturalność formy opowiadania, jako środka wyrażania myśli i przeżyć, nie wynika z samego procesu komunikacji, lecz jest efektem narracyjnego sposobu pojmowania świata, który z kolei wynika z narracyjnej struktury ludzkiej wiedzy o świecie” [7, s. 17]. W tym kontekście warto przyrzeć się językowym zachowaniom osoby dorosłej w stosunku do dziecka. Strumień mowy często przybiera formy o charakterze narracyjnym. Świat jest przez dorosłego nie tylko nazywany, lecz przede wszystkim opowiadany. Tłumaczenie rzeczywistości to krótkie zorganizowane sekwencyjnie opowiadania oraz dłuższe historyjki i bajki (wymyślane lub przekazywane jako kulturowe dziedzictwo). Najczęściej wyprzedzają one możliwości rzeczywistego rozumienia mowy przez małe dziecko, ale w kontekście sytuacyjnym, wsparte pozawerbalnym sugestywnym i nacechowanym emocjonalnie przekazem (także z wykorzystaniem materiału wizualnego) stają się źródłem poznania świata i językowego rozwoju. Narracja jest w tym ujęciu zadaniem i powinnością dorosłych wobec dzieci, również tych z zaburzoną słuchem i rozwojem mowy.

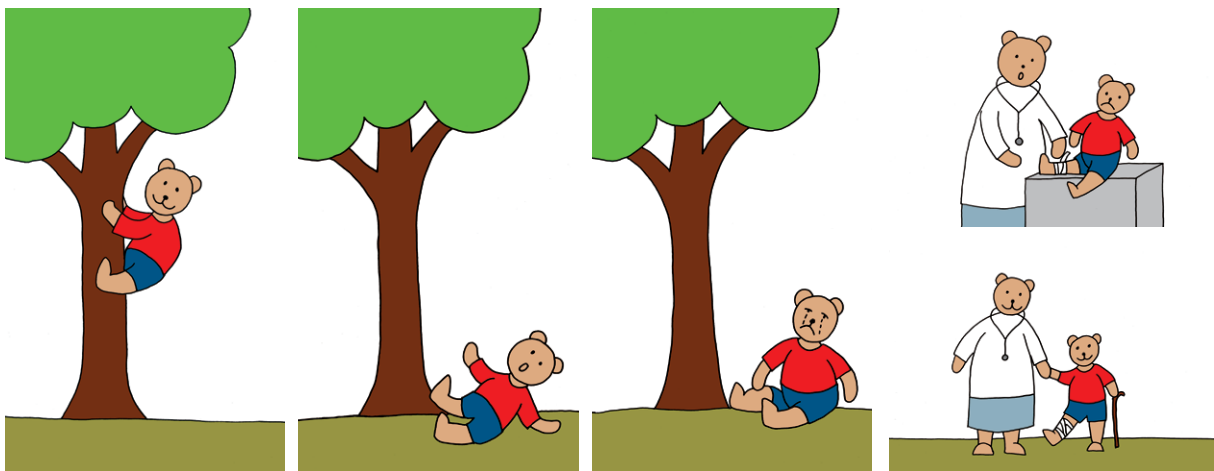
Kompetencja narracyjna dziecka

Narracja to opowiadanie serii zdarzeń, których bohaterami są ludzie lub postacie spersonifikowane. Istotą narracji jest struktura, w której jest początek (ekspozycja), środek (komplikacja) i zakończenie (efekt) [8]. Dla najmłodszych dzieci narracyjne będą wszystkie formy opowiadania, które zawierają dynamikę zdarzeń i emocjonalne akcenty w działaniu bohaterów. Ich istotą jest specyficzny odbiór treści, przeniesienie rzeczywistości do świata fikcji i możliwość wartościowania. Narracja jest dla dzieci ciekawa, budzi autentyczne zainteresowanie. Daje poczucie obserwacji świata, bycia widzem zaangażowanym emocjonalnie, ale pozostającym w bezpiecznej perspektywie. W zdarzeniach i przygodach bohaterów przeplata się dobro i zło, radość i smutek, w wymiarze poddającym się ocenie nawet małego dziecka.

Kompetencja narracyjna dziecka rozwija się w okresie od 2 do 7 roku życia. „Wraz z rozwojem kompetencji narracyjnej dzieci uczą się tworzyć (i rozumieć) coraz dłuższe i bardziej złożone fabuły, które dotyczyć mogą różnych zdarzeń i różnych postaci” [8, s. 19]. Niestety w przypadku dzieci z wadą słuchu i opóźnionym rozwojem mowy takie stwierdzenie nie jest oczywiste. Deficyty w tym zakresie mogą być znaczne.

Scenariuszowa metoda pracy nad rozwojem języka

Metodyka pracy surdologopedycznej nad rozwojem mowy dzieci z wadą słuchu oparta na scenariuszach obrazkowych z wykorzystaniem narracji i dialogu powstała z potrzeby praktycznej. W latach 90. na rynku pomocy dydaktycznych pojawiło się wiele nowości. W porównaniu ze skromnymi zasobami z poprzednich lat wydawały się one atrakcyjne, szczególnie pod względem graficznym. W codziennej praktyce surdologopedycznej ich przydatność była jednak mocno ograniczona. Treściowa zawartość pomocy dydaktycznych nie spełniała oczekiwań terapeutycznych. Ta sytuacja skłoniła nas do samodzielnych poszukiwań i tworzenia materiałów do zajęć. Celem stał się poznawczy i językowy rozwój dzieci, dostosowany do ich wieku i zainteresowań. Dzieci z wadą słuchu i opóźnionym rozwojem mowy (zwłaszcza te, które terapię rozpoczynały ok. 2–3 rż.) potrzebowały odniesienia do konkretnego. Wizualne odniesienie pomagało w przełamaniu bariery językowej. W efekcie poszukiwań terapeutycznych powstawały scenariusze obrazkowe, będące zapisem akcji bajek, wierszyków dziecięcych i wymyślonych historyjek (często bardzo prostych, opartych na codziennych doświadczeniach). Tworzone w ten sposób materiały dydaktyczne pozwoliły na rozwijanie metodyki zajęć opartej na fabule. Czynnym uzupełnieniem nowym było „dzianie się”, nasyconie emocjonalne, dynamika akcji, która przeciągała uwagę małych dzieci i pozwalała ją utrzymać, stając się jednocześnie inspiracją do konstruowania ćwiczeń o różnorodnym charakterze. Oprócz bogatej „żywej” mowy opowieściowej scenariusze tworzyły kontekst fabularny. Uruchomiły terapeutyczną wyobraźnię, a czas pokazał, że można je stosować na wiele sposobów (w zależności od celów, potrzeb i charakteru prowadzącego) (ryciny 2–6).

Ryciny 2–6. Przykładowy scenariusz obrazkowy: Historia misia – prosta fabuła zrozumiała nawet dla bardzo małych dzieci

Figures 2–6. Exemplary picture scenerio – The Story of a Teddy Bear – a simple plot that even very young children are able to understand

Scenariusze składają się z dużych obrazków w formacie A4. Ilustracje są pozbawione tła i zbędnych szczegółów, podkreślony jest ruch i emocje bohaterów. Obrazki są zapisem akcji i graficznym odpowiednikiem mowy narracyjnej. Nie są to historyjki obrazkowe, których istotą jest ukazanie relacji przyczynowo-skutkowych. Scenariusze obrazkowe to całości fabularne o celowej i przemyślanej strukturze narracyjnej. Dramaturgia każdej historii opiera się na zmiennych emocjach i dynamice zdarzeń. Ważna jest też różnorodność tematyczna i „gatunkowa”. Są to klasyczne bajki, które uczą radzenia sobie z trudnościami lub przezwyciężania lęków, wymyślone historie z odrobiną emocji albo dziecięce doświadczenia znane z codzienności. Scenariusze w swojej istocie opowiadają o pomaganiu sobie wzajemnie, empatii i współdziałaniu, o różnorodnych społecznych sytuacjach, towarzyszących im emocjach i interakcjach komunikacyjnych. Dynamika akcji przekłada się na tworzenie kontekstu społecznego dla dialogów i zabaw tematycznych. Scenariusze wzbogacają wiedzę o świecie i wpisują ją w komunikacyjne relacje. Są niewyczerpanym źródłem tematów do rozmawiania. W ten sposób rozwijają funkcje poznawcze i społeczne dziecka, niezbędne jako fundamenty rozwoju językowego.

Oparcie zajęć terapeutycznych na fabule umożliwia odtwarzanie naturalnej sytuacji nabywania mowy [5]. Język prostej narracji jest zrozumiały nawet dla bardzo małych dzieci. D. Bouvet nadaje mowie opowieściowej cechę „przejrzystości” (podobnie zresztą pisze o narracji w języku migowym). Opowiadając, odtwarzamy sytuację

komunikacji przedślowej. Tworzymy jasny kontekst obrazkowy i uruchamiamy jednocześnie specyficzny rejestr mowy kierowanej do dzieci. Powstają warunki sprzyjające językowym obserwacjom oraz płaszczyzna do podjęcia dialogu z dzieckiem. Tworzy się niezbędny klimat zabawy i przyjemności, który pozwala ograniczyć do minimum dyrektywny charakter terapii logopedycznej z małym dzieckiem. Narracja i dialog (będący jej przedłużeniem) zanurzają nas w naturalnym otoczeniu językowym.

Podsumowanie

Scenariuszowy model pracy z dzieckiem spełnia postulaty Mabel Rice dotyczące implikacji terapeutycznych w odniesieniu do wczesnej terapii mowy. Analizując poznawcze przesłanki rozwoju mowy małego dziecka, badaczka postrzega wczesną terapię w sposób szeroki i formułuje swoje spostrzeżenia w trzech punktach: „1. Zapewniamy różnorodne doświadczenia. 2. Uczmy *explicite* komunikacji właściwej społecznie osadzonej w znanych sekwencjach zdarzeń. 3. Uwzględniamy uczenie się zarówno w kontekście uczestnictwa, jak i w kontekście obserwacji” [4, s. 263]. Zastosowanie scenariuszy obrazkowych i oparcie terapii na dialogu i narracji stwarza takie właśnie możliwości. Opowiadając świat, odtwarzamy naturalną drogę rozwoju poznawczego i językowego dziecka. Scenariusze obrazkowe opracowane na podstawie materiałów wykorzystywanych w gdańskim ośrodku ukażą się niebawem nakładem wydawnictwa Harmonia.

Piśmiennictwo:

1. Czaplewska E. Rozumienie pragmatycznych aspektów wypowiedzi przez dzieci z SLI. Gdańsk: Harmonia Uniwersalis, 2012.
2. Pluta-Wojciechowska D. Mowa dzieci z rozszczepem wargi i podniebienia. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2011.
3. Milewski S. Mowa dorosłych kierowana do niemowląt. Studium fonostatystyczno-fonotaktyczne. Gdańsk: Harmonia Uniwersalis, 2011.
4. Rice M. Poznawcze aspekty rozwoju komunikacyjnego. W: Bokus B, Shugar G, red. Psychologia języka dziecka. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2007.
5. Bouvet D. Mowa dziecka. Wychowanie dwujęzyczne dziecka niesłyszącego. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1996.
6. Tomasello M. Kulturowe źródła ludzkiego poznawania. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2002.
7. Trzebiński J. Narracyjne konstruowanie rzeczywistości. W: Trzebiński J, red. Narracja jako sposób rozumienia świata. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2002.
8. Bokus B. Tworzenie opowiadań przez dzieci. O linii i polu narracji. Kielce: Energeia, 1991.